

Sergi Selma Castell

ANÀLISI HISTÒRICA DE L'EVOLUCIÓ URBANA I DE LES FORMES DEL PARCEL·LARI DOMÈSTIC ALS RAVALS MUDÉJARS D'ONDA I DE SOGORB (CASTELLÓ)

L'anàlisi que es presenta aquí sobre les moreries urbanes medievals d'Onda i de Sogorb contempla un estudi morfològic i una interpretació de llurs plantes urbanístiques i de les formes topogràfiques que adopten. Igualment, es fa una aproximació al parcel·lari urbà que va caracteritzar l'assentament de la població musulmana o cristiana en aquests raval. El procés d'estudi és fa regressivament des de les planimetries urbanes actuals. El treball es completa amb un procés de reconstrucció del que fou l'espai habitat en cada moment i qüestiona la interpretació estàtica de les plantes urbanes a les quals s'apliquen models teòrics de funcionament.

In this essay, we make an analysis about the Medieval Moorish quarters of Onda and Sogorb which looks at a morphologic study and an interpretation of their survey and of their topographic patterns. We have an approach to the urban survey which is characteristic of the settlement of the Muslim or Christian population in these suburbs. The essay is made from the modern urban plane surveys. And finally, we make a model of the inhabited space in across the time and we critic the static interpretation of the urban surveys where theoretical models of working are applied.

Introducció

La colonització de les terres de l'antic *sharq* al-Andalus, per part del feudalisme, es sustenta, en gran mesura, en l'establiment de viles i pobles noves que agrupaven la població. Aquest procés de concentració de la població fou una de les formes més evidents que el feudalisme en expansió utilitzà per manifestar la seua ruptura amb l'organització andalusí del territori. Malgrat tot, al País Valencià, l'esmentat procés de colonització tingué una particularitat notable, ja apuntada per J. TORRÓ i J. IVARS (1992), al no produir-se aquest sobre un espai buit o amb una xarxa de poblament escasa i fragmentària, sinó «sobre unas estructuras territoriales sólidas y sin intersticios, creadas por una sociedad -la andalusí- ajena al feudalismo y a sus sistemas de ordenación territorial» (p. 472).

Molts dels antics nuclis urbans islàmics de tamany mitjà foren ocupats pels nous pobladors cristians. A llocs com Morella, Peníscola, Lliria, Alzira, Cullera, Ontinyent i, també, Onda i Sogorb s'aprofitaren tant el recinte emmurallat que definia i contenia la trama urbana, com els espais fortificats més elevats dels nuclis. A curt i mig termini es produí un trasbalsament important de població dins i fora de les muralles.

Onda i Sogorb són, senzillament, dos exemples més d'aquesta llarga llista de ciutats valencianes sobre les quals el feudalisme va deixar la seua empremta urbanística. Un urbanisme que responia a les noves necessitats d'organitzar els sistemes productius i de fixar la població al territori.

El procés de conquesta territorial del segle XIII deixà grans àrees de població musulmana darrere seu i la posterior evolució dels esdeveniments històrics tingué repercussions importants en aspectes com la convivència entre la població cristiana i la musulmana, però, sobretot, en la configuració d'espais ben delimitats per tal de fixar la residència de cadascuna d'aquestes comunitats.

L'anàlisi que es planteja fer aquí sobre les moreries urbanes medievals d'Onda i de Sogorb contempla un estudi morfològic i una interpretació de les seues plantes urbanístiques i de les formes topogràfiques que adopten. Igualment, es fa una aproximació al parcel·lari urbà que va caracteritzar l'assentament de la població musulmana o cristiana en aquests ravals. El procés d'estudi és fa regressivament des de les planimetries urbanes actuals. El treball intenta, a més, fer una reconstrucció del que fou l'espai habitat en cada moment, assenyalant el creixement o la disminució d'aquest. Cal advertir, igualment, que la interpretació estàtica de les plantes urbanes, a les quals s'apliquen models teòrics de funcionament, pot generar errors considerables.

La cronologia i el context històric de l'aparició dels ravals

L'aparició de les moreries d'Onda i de Sogorb no té una data concreta. L'objectiu d'aquests espais «urbans» fou la de reunir la població musulmana que, una vegada desallotjada dels seus centres urbans, no va emigrar i es va quedar per les proximitats. Aquests ravals es situaren, tots dos, fora de les muralles encara que molt a prop.

La primera referència documental que trobem del raval d'Onda (*ravalli Onde*) és del l'any 1278. Aquest document informa, justament, de la investigació que el rei Pere manà iniciar sobre l'assalt dels veïns d'Onda a l'esmentada moreria¹. A Sogorb, el primer esment és molt més primerenc i, ja cap a l'any 1264, apareix una moreria, concretament un *ravallo ubi morantur sarracen*². Malgrat tot, es tracta de dates tardanes per a explicar aquest fenomen del trasbalsament de la població que, almenys al segon indret, té una realitat física molt anterior.

Un esdeveniment històric serà el detonador indirecte del lent però progressiu desplaçament que inicia la població musulmana des de l'interior dels recintes emmurallats cap als reductes o annexes urbans situats fora de les muralles. L'esdeveniment fou la revolta d'al-Azraq a l'estiu de 1247³.

Aquesta revolta, per inesperada, obligà a la corona a reflexionar sobre els grans embossaments de població mudéjar que hi havia al País. L'objectiu de Jaume I, en aquest cas concret, fou el de controlar la principal àrea de població mudéjar que restava a les comarques del nord. Per a aconseguir-ho es produí tota una sèrie de donacions al llarg dels anys més immediats. El 28 d'abril de 1248 el monarca concedeix una carta de poblament a tot el terme d'Onda i a les seues alqueries i, l'any 1249, una donació temporal de les rendes del castell i de la vila d'Onda, a l'Orde del Temple, exclou la part que corresponia al manteniment de trenta hòmens en la custòdia de la fortificació⁴. No debades, aquest és el major contingent d'hòmens que custòdia el castell al llarg de la segona meitat del segle XIII, doncs, l'any 1261 només n'eren sis hòmens⁵ i l'any 1264 no superaven els vint individus⁶. D'altra banda, les úniques donacions que es conserven al *Llibre del Repartiment de València*, i fan referència a aquesta població, es produïren entre els mesos de juny i juliol

1 A.C.A., Reg. Canc. 40, fol. 106v., comentat per R. BURNS (1981, p. 282 i nota 23). Aquest assalt s'inscriu dins de tot un seguit d'avalots que, entre l'any 1276 i 1279, protagonitzaren els habitants de centres urbans amb un important contingent de població i relativament segurs. R. Burns els identifica amb les «viles que eren centres de poblament cristià dels més importants d'aquest període primerenc» (pp. 278-279), i apunta llocs com València, Sagunt, Alzira, Llíria, Onda i Sogorb.

2 A.C.A., Reg. Canc. 13, fol. 179r., publicat per V. GARCÍA EDO (1987, pp. 93-94).

3 Aquest fet ja fou apuntat per A. SÁNCHEZ GOZALBO (1930) per a explicar la concessió de la carta de poblament d'Onda i de Tales, encara que sense fer cap altre comentari. A. GARCÍA SANZ (1984) recull la dada i l'amplia en un nítid treball sobre l'esmentada carta de poblament.

4 A.H.N., OO.MM., Ms. 1240C, publicat per V. GARCÍA EDO (1988, pp. 114-115, doc. 4).

5 A.C.A., Reg. Canc. 11, fol. 254, publicat per *ibidem*, p. 125, doc. 12.

6 A.C.A., Reg. 14, fol. 61v., publicat per *ibidem*, p. 127, doc. 14.

de l'any 1249. Bàsicament es concedeixen unes cases, un parell o tres de forns i quatre molins⁷, és a dir, els principals monopolis del feudalisme en expansió resten en mans [uns] pocs individus cristians, els quals aplicaran un nou règim d'explotació sobre aquests⁸. El control restringit dels monopolis és el corollari d'una sèrie d'accions que practica el poder feudal en el marc del funcionament dels nous nuclis de poblament agrupats i fortificats. L'objectiu final és el precís control de la fiscalitat. La presència dels banys com un monopoli urbà cridà l'atenció d'A. García (1984), qui el considerà un servei públic utilitzat també per la població musulmana.

Malgrat tot, a Onda, sembla ser que la població musulmana continuà vivint a l'antic nucli urbà, dins de les muralles. Així es desprén d'un parell de documents dels pocs que es conserven del segle XIII. L'any 1259, el rei Jaume I regula els impostos dels musulmans d'Onda i fixa, entre altres, un cens en moneda que ha de pagar cada casa, concretament dos besants (*per unoquoque casato duos bisancios*)⁹. El text no fa cap referència al raval o moreria. El primer esment del raval d'Onda és de l'any 1278, però no serà fins l'any 1282 que un document expressa, de forma reiterada, que els musulmans viuen al raval i també a la vila¹⁰. Fins i tot, l'autorització que es fa als musulmans sobre la venda de les seues cases, tant a cristians com entre ells, porta implícita la clàusula que si són aquests últims els compradors hauran de residir personalment ja siga en el raval o en la vila d'Onda (*et si forte inde vendideritis aliquid de predictis ad sarracenos, quod possitis vendere potenter, franche et libere, dum predicti emptores faciant residenciam personalem in ravale de Onda aut in villa*). S'observa, doncs, que no existí una obligació per als musulmans de viure a la moreria. Aquesta és una dada interessant perquè representa que, a Onda, no hi havia una unitat espacial de la moreria però, en canvi, sí que existí una unitat fiscal, doncs sempre apareix diferenciada de la resta de la vila en les relacions impositives.

A Sogorb, seu de la nova diòcesis, el bisbe no va celebrar missa fins l'any 1240 i, tot i així, ho feu en el mateix raval, no dins la ciutat¹¹. Les primeres donacions de béns mobles a l'interior de la ciutat que figuren al *Llibre del Repartiment de València*, es produeixen a partir dels anys 1248 i 1249¹². Un exemple curiós és el de l'alfaquí que sembla haver viscut al centre urbà fins

7 Llibre del Repartiment de València, edic. A. FERRANDO (1979), entrades 71, 2301 i 2501-2505.

8 Sobre la qüestió del control dels monopolis es pot veure un treball nostre (1992).

9 A.C.A., Reg. Canc. 11, fol. 168v, publicat per V. García (1988, p. 121, doc. 9).

10 A.H.N., OO.MM., Montesa, Ms. 820C, fol. 93r-94v, publicat per V. García (1988, pp. 135-137, doc. 22).

11 V. GARCÍA EDO (1989, p. 31). Altres autors com F. DE ASÍS AGUILAR (1890, reimpressió en 1975, pp. 83-84) retrasen aquest esdeveniment fins l'any 1245.

12 A l'any 1248 corresponen els assentaments 2307-2308, 2465-2468, 2471-2472, 2476 i a l'any 1249 les referències 2301, 2473-2475. El registre 2470 queda descontextualitzat de la resta si acceptem la data que indica de 1246. V. García (1987) també dubta d'aquesta data i proposa, pel context, la de l'any 1248.

aquest darrer any, moment en el qual la seua casa es donada a un nou colon cristià¹³.

D'altra banda, res fa pensar que, abans de la conquesta feudal, existís alguna agrupació de cases ocupades per musulmans fora del recinte emmurallat. Donacions de l'any 1272 encara apunten l'existència d'espais buits i edificables a l'interior del nucli urbà¹⁴.

L'àmbit geogràfic més proper a Sogorb segueix un procés similar en el trasbalsament de població: la torre de Geldo, a tocar de la ciutat, és donada l'any 1248¹⁵; l'any 1249 es reafirma la donació de Xèrica¹⁶ que s'havia fet en 1238¹⁷; i, a més, es concedeixen, d'una banda, les alqueries de Fula i d'Acullo, al terme de Xèrica, perquè siguin poblades per musulmans l'any 1249¹⁸ i, d'altra banda, es permet un goteig continuat de població musulmana que, des de Sogorb, anava cap a la veïna aljama d'Altura. El desplaçament pren tals proporcions que, l'any 1276, l'infant Pere es veu obligat a protegir els musulmans i mana als habitants cristians de Sogorb que respecten els musulmans que s'han traslladat des del raval d'aquesta ciutat a l'alqueria d'Altura amb totes les seues pertinences, encara que aquests continuen anant a treballar llurs terres al primer indret¹⁹.

Segurament, i per aquests fets, proper a la muralla de la ciutat de Sogorb, per la part de llevant, es desenvolupà un petit nucli o raval habitat per cristians. Aquests només eren tres famílies l'any 1238 i arribaven a seixanta famílies l'any 1245. Les dades, és curiós i interessant assenyalar-ho, són proporcionades per una de les enquestes orals més antigues que coneixem, tant en la seua formulació com en el seu registre. Exactament correspon a la informació que proporcionen uns habitants de Sogorb al llarg d'un procés, sobre les rendes de les esglésies del bisbat, de l'any 1325. En llurs declaracions, aquests informants es limiten a transmetre oralment els esdeveniments que escoltaren dels seus pares. Aquests darrers foren testimonis directes dels

13 Llibre del Repartiment, entrada 2475.

14 Les opinions contràries de F. J. GUERRERO (1984, pp. 29-48, especialmente la p.34) i de V. GARCÍA EDO (1987, p. 40), que manifesten l'existència d'una expansió urbana fora de les muralles a l'època islàmica, són fruit probablement, sobretot en el primer cas, d'un simple error d'identificació i de cronologia al intentar aplicar a Sogorb un model teòric de ciutat islàmica que, d'altra banda, no tenia perquè seguir estrictament. Al marge d'aquest aspecte, la resta d'aportacions que fa F. J. Guerrero sobre l'evolució urbana d'aquesta ciutat són d'un gran valor i de molta precisió.

15 Llibre del Repartiment de Valencia, entrada 2307.

16 *ibidem*, entrada 2985.

17 *ibidem*, entrada 412.

18 *ibidem*, entrada 2982.

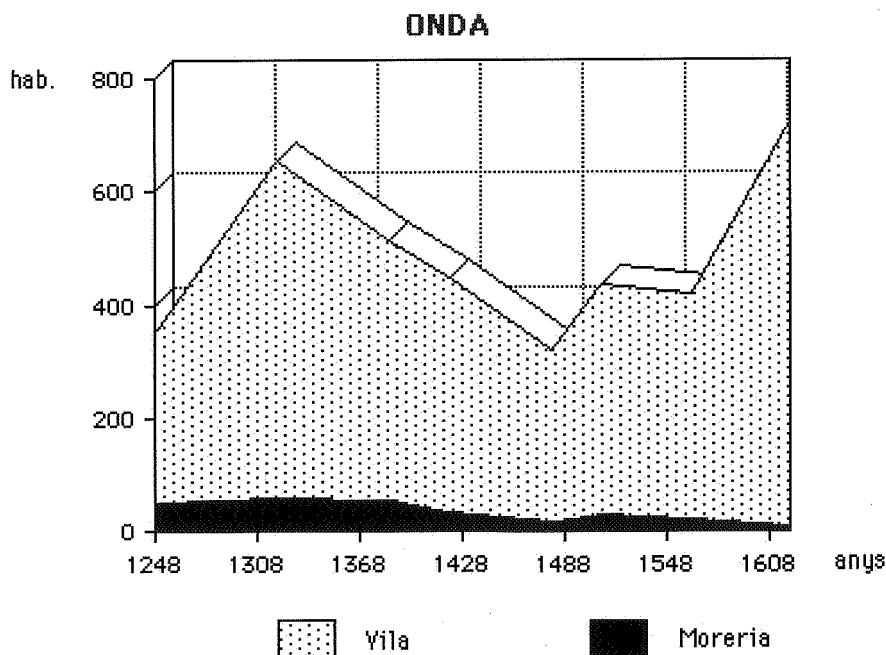
19 *...mandamus vobis firmiter quatenus permittatis venire salve et secure cum pendone meo omnes sarracenos et sarracenas que fuerunt Ravalli predictae ville Segorb cum omnibus rebus et bonis suis apud Alturam et permanere ibi et laborare omnia hereditamenta que habent in termino Segorbii...*, A.C.A., Reg. Canc. 38, fol. 25, publicat per V. García (1987, p.97, doc. 18).

fets contats per ser els habitants cristians de l'esmentat raval²⁰. El mateix document assenyalava que un total de 150 cases de musulmans passaren a ocupar el raval de Sogorb cap a mitjans del segle XIII²¹. L'any 1264 es fa donació a aquesta ciutat d'una autorització per a celebrar mercat, i es proposa com a lloc de celebració l'espai o plaça que existeix entre les cases d'aquests musulmans («*ravallo ubi morantur sarraceni*») i la porta d'accés a la ciutat per llevant, és a dir, el portal de València («*apud portam Valencie*»)²²

Evolució del volum de la població des del s.XIII al s.XVII a les viles i a les moreries²³.

	ONDA										
	s.XIII		s.XIV		s.XV		s.XVI		s.XVII		
	1/2	1320	1379	1385	1415	1421	1481	1510	1563	1602	1609
Vila	300	600	506	461	455	413	302	408	*400	–	714
Moreria*50		*56	50	55	48	34	18	29	19	7	–

* aproximadament

La moreria d'Onda sembla ser que disposà de poc més de cinquanta famílies musulmanes cap a mitjans del segle XIII²⁴. Aquestes famílies no es corresponen, necessàriament amb un número idèntic de cases o vivendes habitades tal com mostren alguns documents. De fet, una *domo* podia estar ocupada per un o més *casatus sarracenorum*²⁵. Aquesta dada podria confirmar la convivència entre població cristiana i musulmana dins de l'antiga ciutat. Les dades demogràfiques de les quals es disposa per a la primera meitat del segle XIV són poques i gens específiques. Un inventari de l'any 1320 de l'Orde de Montesa, que conté dades sobre el nombre de població del senyoriu, anota 780 focs per a Onda. Aquests es distribueixen de la següent forma: 600 per a cristians i 180 de musulmans²⁶. La xifra, tal com es desprén d'altres censos de la segona meitat del mateix segle, ha de correspondre a la «batlia d'Onda» i, per aquesta raó, els «focs» de població musulmana han d'englobar els habitants de la moreria d'Onda, a més dels residents en les alqueries de Tales i Artesa. Sobre la quantitat de 180 focs musulmans s'ha extrapolat, de forma tentativa, les proporcions que hi ha entre els tres nuclis de població en els censos de final del segle XIV²⁷. D'aquesta forma, s'obté un nombre aproximat de 56 famílies per a la moreria d'Onda. El nombre de cases es manté aproximadament idèntic a finals del segle amb 55 focs l'any 1385²⁸.

Allarg de tot el segle XV aquesta moreria va despoblant-se progressivament fins a comptabilitzar només 18 cases l'any 1481. Les alqueries veïnes de Tales i Artesa, poblades per mudèjars, van notar també aquest descens de població encara que, en cap moment, aquest no fou tan acusat com el que es produí al raval de la ciutat. Les causes principals del despoblament sembla que poden agrupar-se entorn de les disputes que hi va haver entre els síndics d'Onda i el comanador de l'Orde de Montesa per la delimitació de les seues

20 Arxiu de la Catedral de Sogorb, el document està catalogat amb el número 676 a l'Inventario de los fondos del Archivo Histórico de la Catedral de Segorbe (Castellón), que publica P-L. LLORENS Y RAGA l'any 1970.

21 A.C.S., nº 676, comentat també per V. García (1987, p. 43).

22 A.C.A., Reg. Canc. 13, fol. 179r. i fol. 291v. respectivament, tots dos publicats per V. García (1987, pp. 93-94, doc. 12 i 13).

23 Volem advertir sobre algunes xifres que apareixen en els quadres i que corresponen a censos del morabetí. El caràcter fiscal d'aquesta font li configura unes limitacions en la informació que proporciona i que ja han estat comentades en múltiples ocasions (vegeu per exemple F. ARROYO, 1969). Aquí, però, no hem volgut prescindir d'aquestes escasses dades, almenys de forma orientativa.

24 Vegeu V. García (1988, pp. 30-31).

25 A.H.N., OO.MM., Montesa, Ms 820-C, fol. 93r-94v, publicat per V. García (1988, pp. 135-137, doc. 22).

26 A.H.N., OO.MM., Montesa, Ms 871-C, publicat per E. DÍAZ (1984-85).

27 L'any 1379 són 160 focs que es distribueixen de la següent forma: 50 a la moreria d'Onda, 77 a Tales i 33 a Artesa. Les dades per als segles XIV i XV provenen de diverses relacions d'impostos de l'Orde de Montesa, tant del morabetí com dels registres de l'Orde i han estat recopilats i presentats per E. GUINOT (1988).

28 *ibidem*, p. 244.

respectives jurisdiccions. Els comentaris que fan els primers, i que es troben recollits en un document de l'any 1431, són molt explícits i arriben a justificar que *los dits moros axí importunats e maltractats los és donada causa tacitament que despoblen e sen vagen*²⁹.

La primera xifra de població desglossada del segle XVI correspon a 29 cases al raval i 408 cases a la vila (E. VARONA, 1986, p. 128). Això significa un lleuger augment de la població que, malgrat tot i en contrast amb la tònica general dels llocs més immediats, anirà progressivament disminuint al llarg d'aquest segle. L'any 1563 la moreria d'Onda té 19 cases de moriscos i en 1602 només hi ha 7 cases (vegeu H. Lapeyre, 1986). En qualsevol cas, la població musulmana no superarà mai el 10% del total, excepció feta dels moments immediats a la conquesta feudal del segle XIII quan va representar més del 14% de la població d'Onda, o l'any 1385 [que] arribà quasi a un 11%. A partir del segle XV el volum de la població mudèjar de la moreria d'Onda descendeix progressivament. L'any 1415 aquesta comunitat representa un 9,5% i en 1609, vespres de l'expulsió, no supera l'1% del total.

	SOGORB						
	s.XIII	s.XV		s.XVI		s.XVII	
	1245	1421	1433	1561	1563	1601	1609
Vila	*60	276	—	400	—	—	700
Raval		193	206				
Moreria	*150	205	180	300	229	262	350

Raval = població cristiana que hi vivia.

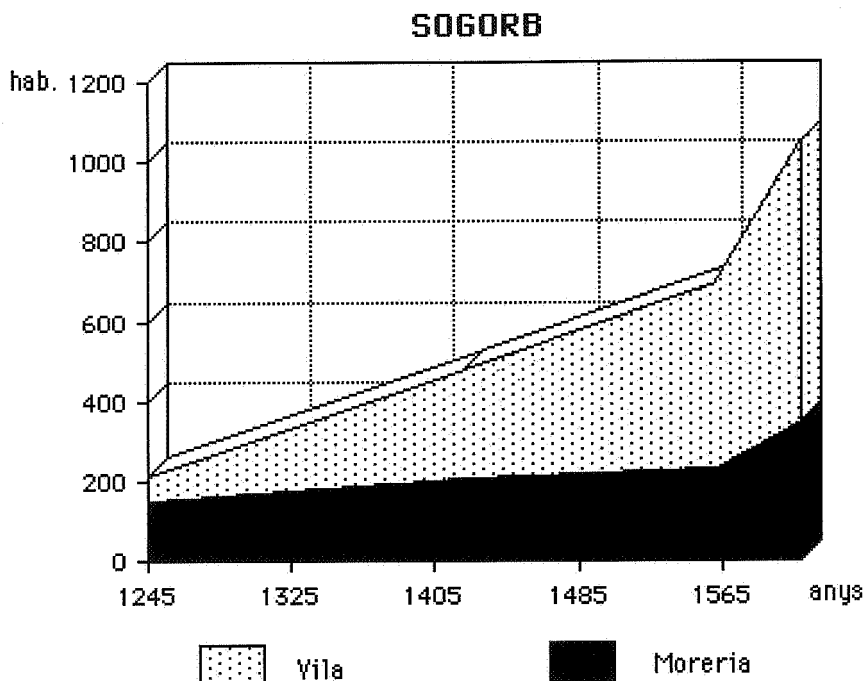
* aproximadament.

Les dades sobre el nombre de cases a la moreria de Sogorb són més escasses que les disponibles per a la vila d'Onda. A diferència d'aquesta última, la concentració de població mudèjar al raval de Sogorb anirà augmentant fins el mateix moment de la seua expulsió l'any 1609.

Probablement, fins a finals del segle XIV la moreria podia identificar-se plenament amb el raval de llevant, és a dir, el de Sant Pere. A finals d'aquest segle l'aljama de la ciutat i la veïna de la Vall d'Almonacid són destruïdes³⁰. Immediatament després, la població cristiana començà a traslladar-se fora de les muralles de la ciutat i obligà a Martí l'Humà, l'any 1410, a confirmar certes disposicions de Raimundo de Torrellas per a que els habitants de Sogorb no

29 J. A. DEL POZO (1988) transcriu alguns fragments del document. Al mateix document, els síndics d'Onda arriben a proposar que *als moros de la moreria de la dita vila e de les dites alqueries de Tales e de Artesa sien servats lurs furs, privilegis e libertats antigues...* (p. 72).

30 L'any 1399, Maria de Luna absol el Justícia i els Jurats de la ciutat de les acusacions sobre l'afer que contra aquests s'havien fet, A.R.V., SOGORB, Pergamins, núm. 22.

es traslladessin de l'interior de la ciutat als seus ravals. El desplaçament de la població es produeix cap a les vies d'accés més immediates al vessant nord del turó on es situa la ciutat, i més concretament, a l'espai que correspon a la carretera de Terol per ponent i el camí que condueix al lloc de Carrica per llevant, on amb el pas del temps s'instal·larà un portal. El motiu més important d'aquesta actitud i d'aquest trasbalsament de població cal cercar-lo en la construcció, a partir de l'any 1405, d'una gran séquia que, des d'uns quilòmetres més amunt de Sogorb, anava a generar una vasta transformació de l'espai agrari de la ciutat. El moviment de la població cristiana, malgrat ser limitat, buscava la proximitat als nous espais irrigats dels quals era la principal beneficiada. La població musulmana continuava vinculada a l'horta antiga.

La convivència entre musulmans i cristians al raval esdevé una pràctica consolidada a partir del canvi de segle. Els censos del morabetí dels anys 1421 i 1433 divideixen la població de Sogorb en tres grups diferenciats: la vila, el raval (referint-se als cristians que hi viuen) i la moreria (vegeu F. Arroyo, 1969). Els esdeveniments comentats anteriorment podrien justificar la lleugera davallada que s'observa, el primer terç del segle XV, en la línia ascendent del volum de la població mudèjar a la ciutat.

Paral·lelament, es troben diferents documents del segon terç del segle XV

que esmenten clarament la moreria que hi ha al raval sense que ambdós termes siguin sinònims. L'any 1435 apareix l'expressió *sarracenus morarie rafalli Civitatis Sugurbii*, en el document que recull la venda d'una parcel·la de terra entre musulmans³¹. Deu anys més tard, el rei perdona les faltes que haguessin fet *aquells dits ciutadans, vehins e habitants de la dita ciutat de Sogorb e moreria del raval de aquella*³². Igualment, hi ha dos censos, conservats a l'Arxiu Municipal, que recullen aquesta expressió de «moreria del raval» i que són datats un l'any 1436 i l'altre el 1447 (F. J. Guerrero, 1989, docs. 230 i 233). Per a F. de Asís Aguilar (1975) en aquesta època «sonaba ya como antigua en Segorbe la cofradía de San Pedro, que celebraba sus juntas y ejercicios en la iglesia de este Santo en el arrabal» (p. 189), malgrat que, segons el mateix autor, la primera notícia certa que es té de la seua existència amb cofreres i prebost és de l'any 1435.

La localització de la població cristiana al raval cal situar-la entorn del carrer de San Pere i zones adjacents i de la «Calle Larga» cap al portal de Carrica. Aquesta és la via d'accés a la part posterior del castell on, com ja s'ha dit anteriorment, s'estava construint, des de l'any 1405, una nova zona de regadiu amb una séquia que prenia l'aigua del riu Palància i no de la font de l'Esperança com feia l'horta antiga.

L'any 1561, l'enginyer Giovanni Battista anotà en el seu informe militar sobre la Serra d'Espadà la presència de 300 focs de moriscos a la ciutat de Sogorb enfront dels 400 de cristians. És molt probable que, a més d'arrodonir les xifres, l'enginyer italià inclogués en l'apartat de cases morisques totes les que hi havia al raval, estiguessin o no ocupades per aquesta població. De fet, el cens de població que presenta H. Lapeyre (1986) per a l'any 1563 només recull 229 cases de moriscos. Aquestes augmentaren a 262 l'any 1602 i a 350 l'any 1609, quan només hi havia 700 cases de cristians.

Anàlisi morfològica de les plantes urbanes i dels tipus de parcel·lars domèstics i familiars.

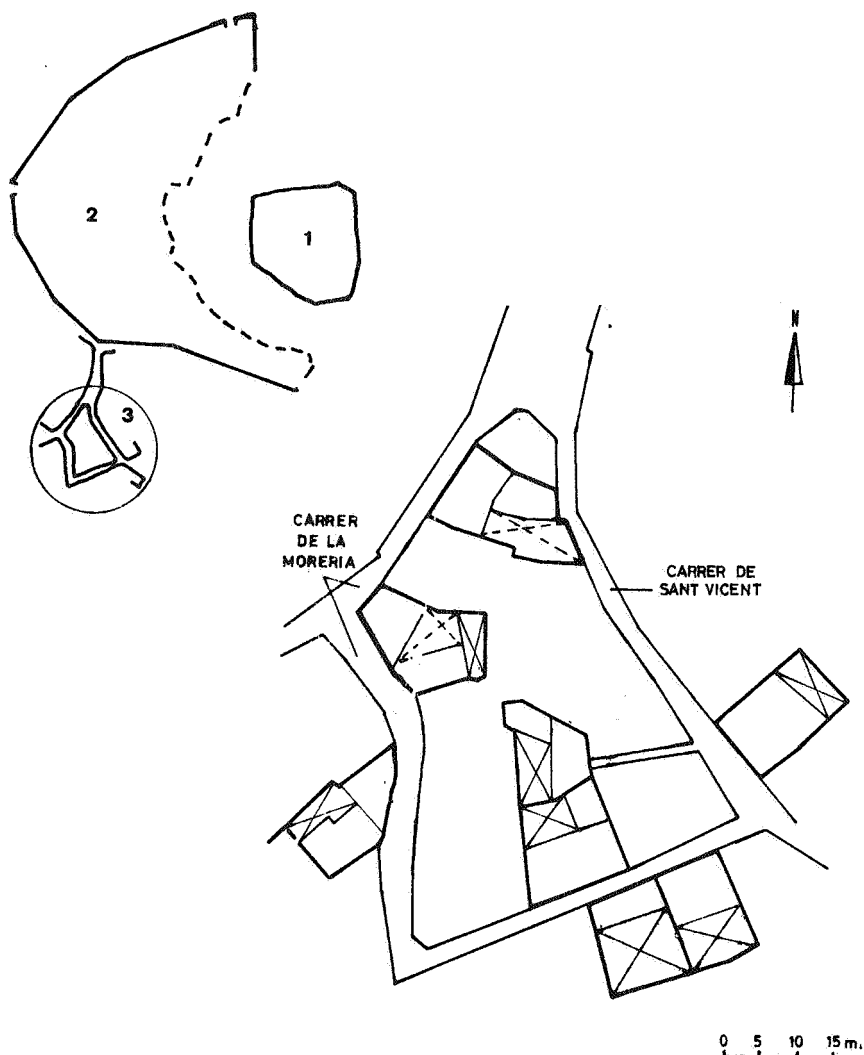
No hi ha notícies documentals que informen del procés de construcció de les moreries d'Onda i de Sogorb. Tampoc les hi ha sobre la forma com es va produir la distribució i el repartiment dels solars o de les parcel·les on construir les cases als esmentats ravals. Malgrat tot, sí que es pot precisar un origen diferent en la concepció d'aquests espais urbans en funció del grup de població que'ls ocupà inicialment.

A Onda, són les famílies musulmanes les que s'estableixen al raval, el qual es configura al voltant dels carrers de Sant Vicent i de la Moreria, al SW del nucli urbà principal i a poc més de 50 metres del recinte de muralles. La seua forma triangular resulta d'una bifurcació de camins que, des de la vila, condueixen als camps de cultiu. Un d'aquests camins, que passa pel carrer

31 A.C.S., Pergamí 21.

32 A.R.V., Secció Real, núm. 668.

de Sant Vicent, creua el riu Sonella i es ramifica, posteriorment, per conduir a la partida d'aquest nom, al Montí o a la Vall d'Artana. L'altre vial, a partir del carrer de la Trinitat, permet accedir als bancals cultivats i, travessant el riu, arribar al lloc o alqueria de Sonella.

LOCALITZACIÓ DE LA MORERIA A ONDA:

- 1 - Fortificació superior.
- 2 - Recinte de la ciutat islàmica.
- 3 - Moreria. L'ampliació permet observar la reconstrucció d'algunes parcel·les, probablement d'aquesta època, i llur creixement de l'àrea edificada sobre el parcel·lari actual.

La configuració urbana d'aquesta àrea, coneguda per la moreria, no es pot atribuir a l'acció exclusiva de la població musulmana que l'ocupà. Aquesta moreria, que amb prou feines va superar el mig centenar de cases musulmanes, començà una davallada progressiva a partir de finals del segle XIV i arribà a comptar amb només 7 cases de moriscos a principis del segle XVII.

V. García (1988, pp. 30-33) feu una primera aproximació a l'espai ocupat per la moreria d'Onda relacionant el parcel·lari urbà actual amb el nombre de famílies musulmanes documentades a l'època medieval. La seua proposta apunta un nucli principal delimitat, com ja s'ha dit, pels carrers de Sant Vicent i de la Moreria i als quals cal afegir les cases enfrontades que configuren els carrers. Aquest plantejament és meritori i, malgrat ser l'únic d'aquest tipus fet fins ara, pot matissar-se en alguns aspectes.

En primer lloc, el nombre de famílies fiscals mudèjars que hi havia a Onda no sembla correspondre's, necessàriament, amb un nombre idèntic de cases o unitats domèstiques. Una *domo* podia estar ocupada per un *casatus sarracenorum* o per *duo vel plus*. L'any 1282 l'Orde de Sant Joan de Jerusalem fa una regulació dels impostos que han de pagar els musulmans del raval d'Onda³³ i assenyala que cadascuna de les cases de sarraïns (*quisque casatus sarracenorum*) pague vuit sous el dia de la festa de Sant Miquel i faci sofra un dia a l'any. L'expressió utilitzada fa referència a l'unitat fiscal -que en el feudalisme sol correspondre a la família nuclear- però no a la unitat domèstica, a la vivenda, identificada amb el terme *domus*. De fet, el mateix document especifica que, si hi hagués dos o més *casatus* (unitats fiscals) en una mateixa *domo* (vivenda o unitat espacial), l'obligació fiscal s'entenia per a cadascun d'aquests individualment, fins i tot si aquests eren germans però tenien els seus béns separats. Aquestes disposicions fiscals recullen, doncs, el que era una pràctica habitual en la societat andalusí: la convivència d'una estructura familiar àmplia dins d'una mateixa unitat domèstica o d'habitació, d'una casa. Això redueix substancialment el nombre de cases que cal identificar en el raval d'Onda com a originàries de la població mudèjar.

D'altra banda, l'anàlisi del parcel·lari ens mostra uns solars molt irregulars, asimètrics, amb una disposició fluctuant dels patis i unes illes de cases que són el fruit d'una adició no planificada. Coincidim amb V. García en la necessitat d'afegir al conjunt de cases mudèjars algunes de les que es troben a l'altra banda dels carrers, sobretot algunes de la part occidental del carrer de la Moreria. Això però, cal fer-ho més pels resultats de l'anàlisi parcel·lària d'aquestes cases que no pas per la idea d'una pretesa i necessària ordenació viària. Les cases construïdes a aquest raval no tenen la necessitat, ni la capacitat a llarg termini pel descens del contingent de població mudèjar, de conformar una xarxa de carrers com la que hi ha avui en dia. En aquest mateix sentit, caldria extreure de l'anàlisi urbana de la moreria un grup de parcel·les

33 A.H.N., OO.MM., Ms 820-C, fol. 93r-94v, publicat per V. García (1988, pp. 135-137, doc. 22).

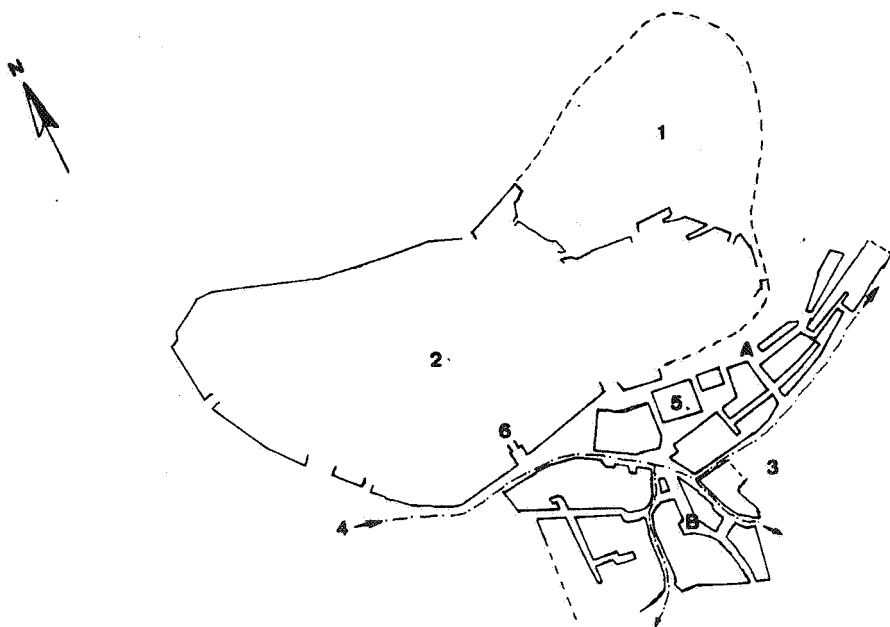
regulars que hi ha a la part oriental d'aquest carrer. Els solars estan més en la línia de l'expansió urbana que es produeix al carrer adjacent de la Trinitat i, probablement, ocuparen un espai que anteriorment era buit. La resolució arquitectònica d'aquestes cases és molt diferent, també, a la de les vivendes veïnes.

El raval, encara que inscrit pels camins de trànsit, ocupa un espai agrari anteriorment irrigat i el seu desnivell és d'aproximadament 9 metres pel seu costat oriental. La composició de petits grups de vivendes, prèviament a la configuració actual, podria estar en funció de l'estructura abancalada que la zona tingué abans de la seua ocupació residencial.

Vista general de la moreria d'Onda i de l'espai agrari sobre el qual es desenvolupà.
A l'esquerra es veu el riu Sonella i el Montí.

El raval de Sogorb va tindre un establiment previ de colons cristians a una franja lateral, amb un pendent del terreny relativament suau i a tocar de la muralla pel seu costat SE, i seguint una alineació en direcció NE-SW. La posterior concentració de població musulmana provocà un creixement de l'espai ocupat en aquest vessant del tossal, però amb un desenvolupament transversal respecte a l'anterior. D'aquesta forma, es configuraven dues àrees diferenciades amb els seus respectius parcel·lars també diferents. El raval de Sogorb representa, pràcticament, el que més tard es configuraria com la parròquia de Sant Pere.

PLÀNOL GENERAL DE SOGORB:

1 - Fortificació superior. 2 - Recinte de la ciutat islàmica. 3 - Raval: A, zona on s'establí la primera població cristiana; B, zona de concentració del poblament mudèjar. 4 - Séquia principal de reg. 5 - Església de Sant Pere. 6 - Portal de València.

A Sogorb, la colonització feudal no es produí, inicialment, sobre el nucli habitat andalusí i, per tant, sobre la seua trama urbanística. La millor forma, doncs, de mostrar la ruptura i la discontinuïtat, espacialment i formalment, que el nou poder feudal volia aplicar respecte l'assentament anterior és la construcció d'un nou espai de residència utilitzant, per fer-ho, una concepció urbanística totalment diferent.

A la base d'aquest urbanisme es troben les unitats de treball que, al món feudal, estan constituïdes per famílies nuclears a les quals es concedeix una parcel·la urbana amb capacitat per encabir una unitat familiar reduïda³⁴. L'anàlisi formal d'aquesta zona del raval es pot aproximar molt al que es fa sobre les trames urbanes d'altres pobles cristians de l'època.

La necessitat d'establir ràpidament i simultàniament un grup considerable de nous pobladors ens permet descobrir un parcel·lari familiar molt homogeni i regular. La seua adició generà illes de cases rectangulars o quadrades que, malgrat tot, d'adaptaran a les irregularitats topogràfiques. Això és possible

34 J. TORRÓ (1990, pp. 76-81), ha sintetitzat magníficament aquests aspectes de la configuració de l'espai urbà feudal en l'anàlisi que fa de la morfologia dels assentaments cristians del segle XIII al País Valencià.

perquè el nou urbanisme no tractava, com apunta J. Torró (1990), «d'organitzar els assentaments conforme a una visió ordenada o ideal de les coses, sinó de l'exercici d'una pràctica administrativa convenient als poders medievals europeus» (p. 78)³⁵.

Insistirem, ara, en l'estudi dels elements que permetran comprendre, posteriorment, les diferències amb el parcel·lari de l'altra zona del raval de construcció musulmana. La zona nord del raval de la ciutat de Sogorb - ocupada inicialment per cristians- té un desnivell aproximat de 8 metres en sentit longitudinal (des de l'Església de Sant Pere fins a la part alta del carrer «Peñalba» -antiga «calle Larga»-) per uns altres 7 metres transversalment (des de l'antiga «calle Larga», per dalt, fins el carrer de Cervantes, justament per sobre de la séquia principal de reg). El pendent general del sector s'orienta cap al NE.

Les unitats domèstiques més característiques de la zona estan representades per una juxtaposició de parcel·les rectangulars, que es disposen perpendicularment al carrer i que utilitzen a l'hora de construir el sistema de parets mitgeres. La majoria de les illes de cases són construïdes amb una sola alineació de parcel·les que situa les seues entrades, normalment, d'esquenes al pendent. És a dir, enfrontades a les muralles de la ciutat. Aquestes cases, amb dues o tres crugies, tenien generalment un pati o corral a la part de darrere. L'existència d'un fort desnivell era aprofitat per situar aquest a sota de la primera planta d'habitació i el seu accés s'obria per la part posterior de la casa³⁶. Les mesures de les cases estan entre els 6-7 m. d'amples pels 8-10 m. de llargues o fondes, oscil·lant la seua superfície entre els 40-72 m². Altres cases no superen els 3x8 m. i, malgrat que en ocasions la construcció és originària, altres vegades és el resultat de la fragmentació per la meitat d'una vivenda major. El procés de fragmentació es pot advertir mitjançant l'observació de diferents elements constructius com poden ser la llargada de les vigues o cabironades que abasten un solar original o, també en la línia dels ràfecs, la qual es troba fragmentada entre solars diferents però es manté uniforme en les unitats domèstiques d'un mateix solar. L'evolució de la parcel·la es produeix en sentit transversal, cap a l'interior, ocupant les diferents crugies, però respectant el corral del fons. El segon pas serà la partició longitudinal en dos meitats i la pèrdua progressiva de l'espai obert que

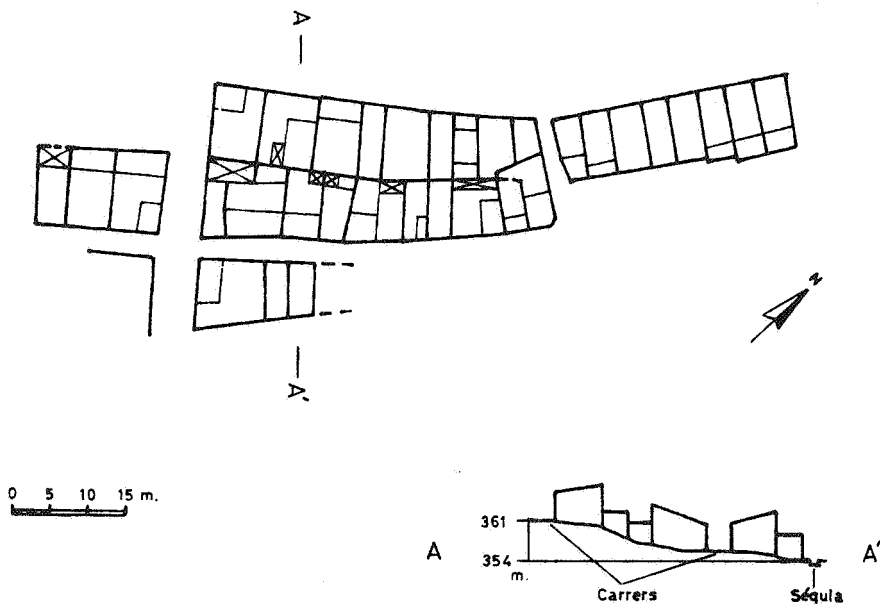
35 Recentment, aquest mateix autor i J. Ivars (1992) han tornat a insistir en que «el urbanismo colonizador feudal del siglo XIII no es, en absoluto, el reflejo de una teoría urbanística madura (pese al grado de planificación que comporta), ni supone la aplicación de un modelo de raíz ideológica» (p. 476).

36 Un testament tardà, de l'any 1622, recull l'inventari d'un llaurador cristià de Sogorb. Malgrat la data, encara s'observa com les peces bàsiques de la casa són: l'entrada-magatzem on es situa algunes eines de gran tamany; les habitacions al pis superior; la cavallerissa o quadra per al matxo, que és l'animal de tir i d'arrossegament per excel·lència i, finalment, el corral on es crien alguns animals per al consum propi (gallines, porcs, etc.) (vegeu P. SABORIT, 1986).

representa el corral³⁷.

Hi ha ocasions en que, a una línia de cases, s'adossa una altra per la part posterior, fent coincidir els respectius corrals al centre de la nova illa que es configura. La juxtaposició de vivendes i d'illes de cases serà la que vaja fixant les formes ortogonals de la trama urbana. Aquestes formes es troben, en ocasions, un poc matissades respecte al que es pot observar a les noves fundacions urbanes sobre espais més o menys plans (Vila-Real, Nules, Almenara o Castelló, totes elles a la comarca de la Plana), malgrat que el principi de parcel·lació i d'ordenació de l'espai urbà són idèntics. J. Torró i J. Ivars (1992) ja plantejen aquestes diferències al estudiar l'adaptació dels nuclis urbans de Cocentaina, Alcoi i Penàguila als condicionaments topogràfics que imposa aquesta comarca muntanyosa.

La zona aquí delimitada seria suficient per encabir el grup de 60 famílies cristianes que hi havia cap a l'any 1245.

Detall del parcel·lari cristià i tall topogràfic des de la «Calle Larga» fins la séquia que passa pel carrer de Cervantes. Observeu el creixement de les parcel·les que s'explica al text.

El trasllat, a mitjans del segle XIII, d'aproximadament 150 famílies musulmanes al raval de la ciutat de Sogorb provocà la necessitat de construir noves

37 A títol orientatiu, la comparació dels dos parcel·laris urbans més recents (dels anys 1968 i 1986-87) demostra com, en quasi vint anys, els patis de moltes cases han estat coberts i, fins i tot, són varies les altures edificades.

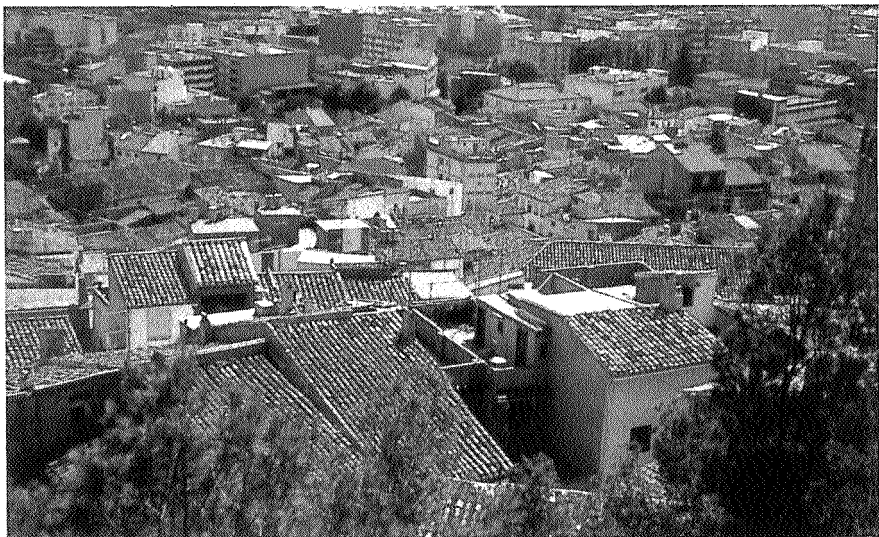
casos. Dos aspectes van ser decisius en aquest sentit. D'una banda, la reordenació dels processos productius practicada pel feudalisme intentà una ruptura dels lligams familiars de la societat andalusí i, així, com ja feia amb els colons cristians, poder establir el binomi casa/família nuclear. D'altra banda, la provisionalitat de l'establiment al raval de la població cristiana, que esperava ocupar l'antic nucli urbà islàmic, va generar un procés de fragmentació de moltes vivendes construïdes que esdevingueren espais reduïts per a contenir a grups familiars amplis.

L'anàlisi del parcel·lari mudèjar del raval de Sogorb es fa difícil perquè l'evolució urbanística i la densa ocupació d'aquest espai urbà han deixat una forta empremta al llarg dels darrers segles. El creixement de la ciutat ha integrat i ha articulat l'esmentat raval al casc antic. La reocupació de les antigues vivendes mudèjars sembla un procés relativament ràpid després de l'expulsió. L'any 1747 es va fer un cens de població a la ciutat de Sogorb que indicava el nombre de cases i d'habitants per carrers i barris. Un nombre superior a les 180 cases de l'antic raval ja eren ocupades en aquesta data. D'aquestes, unes 110 vivendes pertanyien a la zona meridional que fou ocupada per la població mudèjar (vegeu el quadre adjunt que mostra l'increment del nombre de cases en alguns carrers del raval, separats aquells on residien els musulmans i on ho feien els cristians).

<i>Carrers*</i>	<i>1747</i>	<i>1853</i>	<i>Carrers</i>
I barri de San Juan	29	- 50	Camarón, San Juan, Rincón
San Vicente	18	- -	San Vicente
Plaza del Olmo	25	- 29	Plaza Constitución
Santos de la Piedra	8	- 18	Talega (Arrabal)
San Miguel	16	- 16	San Miguel
Castellnovo	14	- 28	Castellnovo i fora del portal
		4	Torrejón
		11	Huertas (Gimeno Agius)
	110	>156	
Pza. de San Pedro, Larga	35	- 37	San Pedro, Larga, Cebrián
Loza	22	- 62	Mezquita, Gracia, Moreres, Creguades ?
Portal de Carrica	16	- -	Peñalba
		17	Arcedianos (Cervantes)
	73	>116	

* Hom ha respectat la versió castellana dels noms dels carrers per poder identificar-los millor. La part superior recull carrers on vivien musulmans i la inferior aquells on ho feien els cristians. Les xifres corresponen als anys 1747 i 1853.

L'evolució de la propietat veïnal impedeix, en ocasions, reconstruir el parcel·lari i generà tot un seguit de reformes i intervencions arquitectòniques en la distribució interna de les cases i en llur configuració externa. Per resoldre aquests problemes hem fet recurs a l'anàlisi dels agrupaments de cases o de petites illes de parcel·les que, amb el pas del temps, han arribat a conformar els actuals blocs de cases. La majoria d'aquests grupets de cases estigueren voltats d'espais buits, fins i tot cultivats, com a reflexe d'un urbanisme poc dens, malgrat la seua relació amb els eixos de circulació, i molt semblant a les estructures urbanístiques que presenten les alqueries rurals mudèjars³⁸. La concentració o l'embossament de població musulmana a la moreria produïda de forma ràpida i brusca -com per exemple en vespres de l'expulsió de principis del s.XVII- podia provocar una sèrie de respostes sobre l'urbanisme com: l'ocupació d'espais intermedis, la densificació de la trama urbana, la configuració d'algunes illes actuals de cases, el desenvolupament d'un parcel·lari molt més regular o, sobretot, l'augment del nombre d'habitants per casa sense que, necessàriament, es construïren moltes més vivendes. L'augment de la població musulmana que vivia al raval fou progressiu i, l'any 1563, eren 229 famílies. La vespra de la seua expulsió, la densitat del poblament musulmà s'incrementà un 50%, arribant als 350 focs.

Panorama del raval de Sogorb vist des del castell. Al centre de la imatge s'aprecia l'església de Sant Pere i la plaça de la Sang. Al fons, una línia d'arbres separa el raval de la recent expansió urbanística.

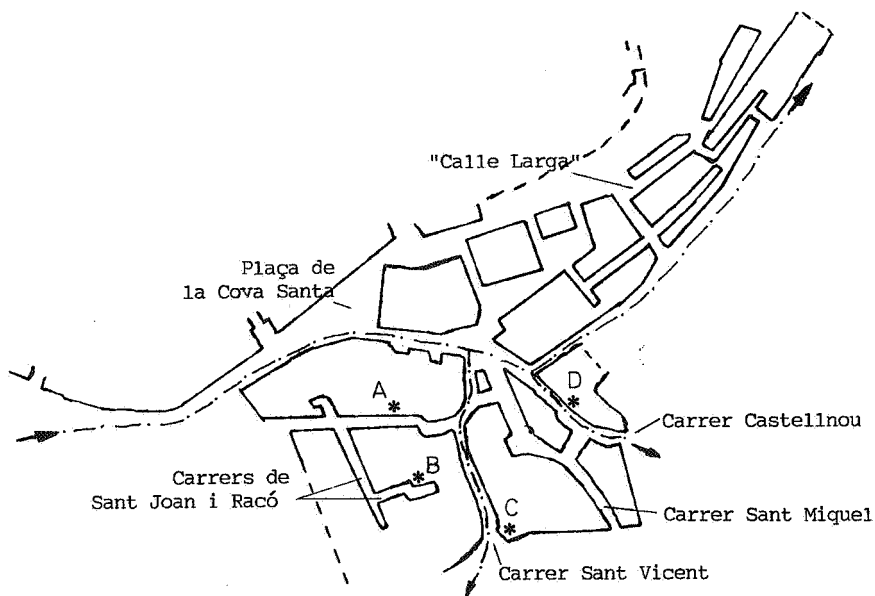
38 M. C. DELAIGUE (1990) presenta una situació similar a aquesta per a altres zones de poblament mudèjar a les Alpujarres. Per al País Valencià, els treballs de J. TORRÓ i J. IVARS (1987 i 1990) són els que presenten de forma més clara aquestes hipòtesis de l'evolució de la parcel·la domèstica i de la segmentació familiar. Les aportacions d'A. BAZZANA (1990) són també d'interès.

A partir del mateix segle XIII i fins la seua expulsió, el creixement urbà de la població musulmana es produirà en un espai totalment diferent, situat per sota de la séquia principal de reg -per la qual cosa s'envaeix un espai agrari potencialment irrigable- i amb unes vies de comunicació com a punts de referència espacial, molt semblant al cas d'Onda, i que servien per posar en relació el nucli urbà amb els seus camps de conreu. La població musulmana serà qui més s'aproxima als llocs de treball. La destrucció d'aquesta aljama a finals del segle XIV i el trasllat de població cristiana fora de les muralles de la ciutat de Sagor, principalment a aquest raval, provocà una redistribució interna del mateix. Els musulmans seran confinats a la part meridional mentre que els cristians sembla que tornen a ocupar les antigues cases construïdes segle i mig abans, però que s'avenen millor a les seues estructures familiars.

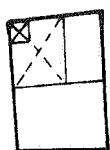
La zona meridional del raval comprenia l'espai configurat, a grans trets, per les plaçes actuals de la Sang i de la Cova Santa, i pels carrers de Sant Joan, Racó, Sant Vicent i Castellnou. L'actual plaça de la Sang és l'angle d'un sector triangular delimitat pels carrers de Castellnou i de Sant Vicent. Per tots dos carrers circulen uns respectius ramals de la séquia mare que naixen a l'altura de la plaça en dos punts diferents. Els carrers centrals de l'«Arrabal» i de Sant Miquel donen forma a dos illes actuals de cases, la configuració de les quals és molt irregular i està condicionada tant pels antics vials de circulació en sentit longitudinal com per les progressives gradacions del pendent en la seua formació transversal.

Les illes de cases tenen, doncs, unes formes trapezoïdals que s'adapten a un desnivell superior als 10 m. en direcció SE. Els arrencaments de solars segueixen la direcció dels camins, encara que la reconstrucció topogràfica permet descobrir l'existència de petites illes de cases, formades per poques unitats domèstiques, que foren ocupant les zones o àrees més aptes i àmplies per construir. Les unitats domèstiques són molt més irregulars que les existents a la zona nord del raval i predominen les formes quadrades i trapezoïdals. El nombre de patis conservat és molt més elevat i no segueix cap ordenació concreta respecte a les crugies de les cases que, en moltes ocasions i com a resultat de la fragmentació familiar i de la redistribució de la parcel·la, són perpendiculars i creen àmbits o cambres desiguals en tamany i orientació. L'evolució d'aquestes parcel·les es produeix, majoritàriament, ocupant els laterals del pati i dibuixant formes en «L» i en «U». La segona cambra del solar pot construir-se també enfrontada a l'anterior i deixant el pati enmig (vegeu al respecte els acurats comentaris i els models que presentà recentment J. Torró, en premsa). La superfície de les cases és, doncs, molt variable i això fa pensar que, malgrat les disposicions del feudalisme, almenys en un primer moment les unitats domèstiques s'avenien amb les estructures familiars de tipus ampli de la població mudèjar³⁹.

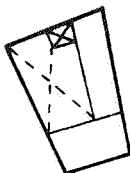
39 Una situació semblant es produïa al sud del País Valencià, malgrat les directrius i les intromissions senyorials, en la construcció de la vivenda rural mudèjar i morisca (J. Torró i J. Ivars, 1987 i 1990).

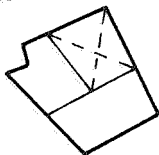
A

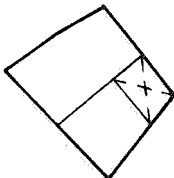
B

C

D

Delimitació del raval de Sogorb i reconstrucció d'algunes parcel·les mudèjars on s'aprecia com s'afegeixen, a una cambra longitudinal, noves crugies transversals, sempre sobre l'espai que ocupava el pati. Les transformacions més recents han acabat per fer desaparèixer aquest espai obert.

0 5 10 15 m.

Aquest espai s'ha d'entendre com una construcció progressiva de blocs de cases, on l'edificació aïllada sembla molt limitada. L'àrea ocupada pels mudèjars es completa, com déiem, amb les cases que constitueixen els carrers de Sant Joan i del Racó i la plaça de la Cova Santa. Les vivendes d'aquesta plaça poden correspondre a la primera expansió o ampliació del raval feta per la població musulmana desplaçada. Aquesta urbanització es produeix encara per sobre de la séquia principal de reg i es podria identificar amb l'afrontació que es dona l'any 1264, per a establir el mercat de la vila, i que fou revocada posteriorment. D'altra banda, cal advertir sobre la presència d'elements «típics» com els atzucats que, en el cas del raval de Sogorb, es localitzen en la trama urbana dels carrers esmentats. Ara bé, aquests són el fruit de construccions més recents que bloquejaren el que abans eren vials oberts de comunicació amb els bancals regats de sota. La seua presència en el carrerament actual no permet fer extrapolacions sobre un origen musulmà d'aquests. L'anàlisi històrica de les plantes urbanes actuals no es pot fer, doncs, només a partir d'observacions generals sobre plànols a gran escala, ni tampoc aplicant models teòrics de funcionament i de distribució espacial sobre unes àrees que, malgrat el pes de la urbanització, mai foren espais estàtics.

Respecte als atzucats del raval de Sogorb trobem, d'una banda, el plànol de la ciutat que publicà C. Sarthou (1913) a principis de segle i on s'observa com el carrer de Sant Joan encara arribava als camps de conreu; d'altra banda, l'extrem del carrer del Racó conserva, encara avui, un portal que dona accés a un passadís estret entre cases que condueix a l'horta. Avui aquest espai agrari que hi havia darrere de les cases de l'esmentat carrer, i al qual s'accedia per tots dos llocs ara tancats, està urbanitzat.

Conclusions

L'evolució urbana dels nuclis d'Onda i de Sogorb ha estat intensa i ha generat múltiples modificacions en la distribució interna del parcel·lari. Malgrat tot, les formes bàsiques d'aquest s'han mantingut, entre altres raons per una qüestió de resolució arquitectònica que fa molt difícil variar les parets o els punts de descàrrega, i això ha permès la reconstrucció, en ocasions només hipotètica, d'algunes àrees de residència. Malauradament, la investigació arqueològica en aquests ravals, molt limitada en ambdós casos, no ha estat acompanyada del mateix interès que el creixement urbanístic i, per això, no hi ha pràcticament cap aportació al respecte.

L'estudi no pot considerar-se acabat però les limitacions d'espai fan que apuntem ja alguns dels aspectes més interessants.

L'establiment de totes dues moreries es produí sobre espais potencialment cultivables, més concretament d'irrigació, i reflexen alguns trets de marginalitat urbana. Pot ser, siga més encertat identificar aquesta delimitació espacial amb la segregació que comporta el procés colonitzador del segle XIII, com la defineix J. Torró (en premsa), i com a fruit de les noves condicions feudals a

Portal que hi ha al carrer del
Racó a Sorb. Darrere es
pot observar encara la fàbrica
de les cases antigues.

l'hora de determinar les zones d'urbanisme mudèjar.

La construcció de cases mudèjars va fixar al parcel·lari urbà unes formes irregulars i més integrades topogràficament, tant individualment en les seues vivendes com col·lectivament amb les illes de cases, respecte al parcel·lari i a la trama urbana que el feudalisme conqueridor va arribar a aplicar en el raval de Sorb. Els patis conservats en la part meridional del raval mantenen una distribució aleatòria que contrasta amb la regularitat i la simetria dels que hi ha en les construccions cristianes de la part septentrional. A més, sempre que fou possible, les cases mudèjars es disposaren de forma paral·lela al pendent.

Les dades documentals a Onda i les formes del parcel·lari a Sorb mostren una resistència de les estructures familiars de tipus ampli andalusines a les disposicions fiscals del feudalisme. Les famílies mudèjars ocuparan una mateixa unitat domèstica fins que el grup siga massa gran i es fragmente la parcel·la amb la construcció d'una nova cambra. En qualsevol cas, no és segueix el binomi casa/família nuclear.

Cal assenyalar que a Onda -el costat oriental del carrer de la Moreria- i a Sogorb -l'idèntic costat del carrer de Sant Vicent- hi ha unes alineacions de cases regulars que contrasten amb la resta de l'illa i que, en tots dos casos, es troben orientades a ponent. Aquesta circumstància no sembla atzarosa i pot explicar-se amb una ocupació tardana d'uns espais buits fins aleshores i una regulació viària de zones amorfes o de difícil practicabilitat. La semblança dels dos parcel·lars ens fa dubtar que es tractés d'un establiment conjunt de mudèjars parcers en un moment tardà, tal com proposàrem en un altre lloc (en premsa), perquè a Onda la població mudèjar desapareix progressivament.

Finalment, es pot dir que és possible trobar a l'urbanisme mudèjar d'aquestes moreries records d'un poblament dispers, no agrupat, típic de la societat andalusina. En aquest sentit, cal recordar que les trames urbanes andalusines de llocs com Sogorb i, en certa mesura, també Onda són el resultat d'un procés de concentració urbana relativament tardà⁴⁰. El trasllat fora de les muralles i la relativa marginalitat urbana del nou emplaçament pogué provocar la utilització de velles formes d'ocupació de l'espai.

Referències bibliogràfiques

- ARROYO, F. (1969), «Estructura demográfica de Segorbe y su comarca en el siglo XV», *Hispania*, 112, pp. 287-313.
- ASÍS AGUILAR, F. DE (1890), *Noticias de Segorbe y su obispado*, por un sacerdote de la diócesis, Sogorb (Castelló), 2 vols. (reimpressió a Sogorb, 1975).
- BAZZANA, A. (1990), «Maisons rurales de Shark al-Andalus. Essai de typologie», *La casa hispano-musulmana. Aportaciones de la arqueología*, Granada, pp. 247-267.
- BURNS, R. (1981), *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València.
- DEL POZO, J. A. (1988), «Conflictos campesinos en Onda a principios del siglo XV», *Centre d'Estudis Municipal d'Onda*, Onda (Castelló), 1, pp. 65-77.
- DELAIGUE, M. C. (1990), «Deux exemples d'habitat rural en Andalousie Orientale: approche ethno-archéologique», *La casa hispano-musulmana. Aportaciones de la arqueología*, Granada, pp. 21-45.
- DÍAZ, E. (1984-85), «Notas para el estudio de los antecedentes históricos de Montesa», *Estudis Castellonencs*, Castelló, 2, pp. 235-305.
- FERRANDO, A. (1979), *Llibre del Repartiment de València*, València, 4 vols.
- GARCÍA EDO, V. (1987), *Segorbe en el siglo XIII*, Sogorb.
- (1988), *Onda en el siglo XIII*, Onda (Castelló).
- (1989), *El Obispado de Segorbe-Albarracín en el siglo XIII*, Sogorb (Castelló).
- GARCÍA SANZ, A. (1984), «La carta puebla de Onda de 1248», *Miralcamp*

40 Vegeu P. GUICHARD (1980) i els múltiples exemples comparables que presenta J. TORRÓ (1988-89 i 1990).

- (Butlletí d'Estudis Onders) , Onda (Castelló), 1, pp. 7-27.
- GUERRERO, F. J. (1984), «Aportación al estudio de la evolución urbana de Segorbe», Centro de Estudios del Alto Palancia , 2, pp. 29-48.
- (1986), Archivo Histórico Municipal de Segorbe (1286-1910), Sogorb (Castelló).
- GUICHARD, P. (1980), aportacions a Nuestra Historia , València.
- GUINOT, E. (1988), «Demografía medieval del nord del País Valencià», Estudis sobre la població del País Valencià , València, vol. I, pp. 229-249.
- LAPEYRE, H. (1986), Geografía de la España morisca , València.
- LLORENS Y RAGA, P.-L. (1973), «La morería de Segorbe. Rentas de su mezquita a fines del siglo XVI», Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura , Castelló, 49, pp. 303-324.
- SABORIT, P. (1986), «Casa labradora segorbina en 1622», Centro de Estudios del Alto Palancia , 10, pp. 13-20.
- SÁNCHEZ GOZALBO, A. (1930), «El castillo de Onda y sus cartas pueblas», Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura , Castelló, XI, pp. 82-89.
- SARTHOU, C. (1913), Geografía general del Reino de Valencia. Provincia de Castellón , Barcelona (reimpressió a Castelló, 1989).
- SELMA, S. (1992), «Notes sobre la formació d'uns primers monopolis feudals a la Vall d'Albaida», Alba. Revista d'Estudis Comarcals , Ontinyent, 7, pp. 35-38.
- (en premsa), «La construcción del espacio urbano y la distribución de las unidades domésticas en las morerías valencianas de Onda y Segorbe», VI Simposio Internacional de Mudejarismo , Terol (setembre, 1993).
- TORRÓ, J. (1988-89), «Sobre ordenament feudal del territori i trasbalsaments de poblament mudèjar. La Montanea Valencie (1286-1291)», Afers. Fulls de recerca i pensament , Catarroja (València), 7, pp. 95-124.
- (1990), Poblament i espai rural. Transformacions històriques , València.
- (en premsa), «El urbanismo mudèjar como forma de resistencia. Alquerías y morerías en el reino de Valencia (siglos XIII-XVI)», VI Simposio Internacional de Mudejarismo , Terol (setembre, 1993).
- TORRÓ, J., IVARS, J. (1987), «Despoblados del País Valenciano (siglos XIII-XVII). Para una arqueología del asentamiento agrario», II Congreso de Arqueología Medieval Española , Madrid, vol. III, pp. 741-752.
- (1990), «La vivienda rural mudèjar y morisca en el sur del País Valenciano», La casa hispano-musulmana. Aportaciones de la arqueología , Granada, pp. 73-97.
- (1992), «Villas fortificadas y repoblación en el sur del País Valenciano. Los casos de Cocentaina, Alcoi y Penàguila», III Congreso de Arqueología Medieval Española , Oviedo, pp. 472-482.
- VARONA, E. (1986), «La población de Onda en cifras (años 1373 a 1511)», Miralcamp (Butlletí d'Estudis Onders) , Onda (Castelló), 2, pp. 123-131.